

IS'HOQXON TO'RA IBRAT ILMIY MEROSINING QISQACHA TAHLILI

Qambarova Dilso'z Anvarjonovna

Farg'ona davlat universiteti, O'zbekiston tarixi yo'nalishi,
1-kurs magistri

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14891318>

ARTICLE INFO

Received: 11th February 2025

Accepted: 12th February 2025

Published: 18th February 2025

KEYWORDS

ma'rifatparvarlik, ma'naviy va ilmiy meros, jadid, ta'lim isloxi, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, ilmiy va diniy qadriyatlar, siyosat, barkamol avlod tarbiyasi, g'oya.

ABSTRACT

Mazkur maqolada jadid bobokalonimiz bo'lgan Is'hoqxon to'ra Junaydullox'o'ja o'g'li Ibratning ilmiy merosi haqida ma'lumot beriladi. Jumladan, "Lug'ati sittati alsina", "Tarixi madaniyat", "Tarixi Farg'ona", "Mezon uz-zamon" kabi asarlarida ilgari surilgan ilg'or g'oyalarning qisqacha tahlili bayon qilinadi.

KIRISH

Mamlakatimiz o'zbek xalqining tarixiy-madaniy, ilmiy va diniy qadriyatlarini qayta tiklash va buyuk ajdodlarimizning ma'naviy-axloqiy va ilmiy merosini to'la o'rganish asosida fuqarolik jamiyati qurishni o'zining strategik maqsadi qilib qo'ydi. Ushbu vazifani bajarish yo'llaridan biri – buyuk ajdodlarimiz, jadidchi bobolarimiz va mutasavvufimizning ilmiy merosini o'rganish, shu asosda madaniy va ma'naviy hayot tarzimizga mos keladigan sog'lom ma'naviy-axloqiy muhitni shakllantirish orqali amalga oshiriladi. Bunda O'zbekistonning barqaror strategik taraqqiyotini rivojlantirish va yoshlarning ma'naviy-axloqiy madaniyatini shakllantirishda ajdodlarimizning diniy hamda dunyoviy qadriyatlaridan oqilona foydalanish orqali fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish masalalariga alohida e'tiborni qaratish lozim. Shu nuqtai nazardan qaraganda, o'tgan asr boshlarida maydonga kelgan jadidchilik va uning fidoyi siymolari shakllantirgan va boyitgan madaniyat, ma'naviyat, ma'naviy, ilmiy va diniy qadriyatlar, ijtimoiy ideallar, urf-odatlar, an'analar, e'tiqod, mentalitet, yuksak axloq normalari yoshlarni milliy istiqlol g'oyalari ruhida tarbiyalashda g'oyat katta ahamiyatga egadir.

Bugungi kunda buyuk ajdodlarimizning ilmiy va ma'naviy merosini o'rganish, barkamol avlod ma'naviy dunyoqarashini shakllantirishda ulardan oqilona foydalanish dolzarb vazifalardan biridir. Ana shunday ajdodlarimizdan biri Is'hoqxon to'ra Junaydullox'o'ja o'g'li Ibratning ijtimoiy-falsafiy, ma'rifatparvarlik, pedagogik faoliyatining o'rganilmagan jihatlarini ilmiy tahlil qilish, shuningdek, uning ilmiy va diniy qadriyatlarga munosabati masalasi mazkur maqolaning asosini tashkil qiladi. Shu bilan birga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Namangan viloyati To'raqo'rg'on tumanida atoqli ma'rifatparvar Is'hoqxon Ibrat nomidagi yodgorlik majmuasini tashkil etish to'g'risida"gi qarori¹ni e'lon qilinganligi shoir va olimning ilmiy merosini o'rganishni taqazo qiladi.

¹ Qarant: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Намаган вилояти Тўрақўрғон туманида атоқли маърифатпарвар Исҳоқхон Ибрат номидаги ёдгорлик мажмуасини ташкил қилиш тўғрисида"ги 2017 йил 13 апрелдаги қарори.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLARI

Is'hoqxon Ibrat ilmiy merosini o'rganish va bugungi kunlarimiz uchun zarur xulosalar chiqarish muammosi tadqiqotchilardan tizimli bilim va izlanuvchanlik talab etadi. Ibrat haqidagi dastlabki ma'lumot 1982 yilda O'zFAning til va adabiyot instituti tomonidan tayyorlangan "Asrlar nidosi" to'plamida e'lon qilingan edi. Mustaqillikdan so'ng boshqa jadid namoyandalari qatori Ibratning ilmiy-ijodiy merosiga bo'lgan munosabat ham o'zgardi, ayniqsa U.Dolimovning 1994 yilda nashr etilgan "Is'hoqxon Ibrat"² risolasi jadidchilikda Ibratning tutgan o'rni va roli masalasiga bir qator yangiliklar kiritdi. Yurtdoshlarimiz ana shu kitoblar orqali Ibratning kimligi, qanday ma'naviy-ma'rifiy ishlarni amalga oshirgani, faoliyat turlari, jur'at va jasorati xususida muayyan tasavvurga ega bo'lganlar. U.Dolimov o'z tadqiqotlarini davom ettirib, 2005 yilda Ibratning "Tanlangan asarlar"ini nashr ettirdi. Unda Ibratning 20 dan ortiq she'rlari, o'nga yaqin ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalari, shuningdek, "Tarixi Farg'ona" va "Mezon uz-zamon" asarlaridan muhim qismlar e'lon qilingan. Ayniqsa, shoir va olim merosini tarixiy aspektda tadqiq etishga bag'ishlangan, K.Vohidova tomonidan yozilgan Is'hoqxon Junaydullohxo'ja o'g'li Ibrat va uning tarixiy-ilmiy asarlari"³ nomli monografiyasi alohida ahamiyatga egadir. XX asr boshlarida Chor hukumati mustamlakachilik siyosatining avjiga chiqishi mahalliy axoli o'rtasida rus tiliga bo'lgan ehtiyojni oshiradi. Rus tili bilan bir qatorda o'nga yaqin Sharq va G'arb tillarini ancha mukammal bilgan Is'hoqxon Ibrat bu muhim masalaga o'z e'tiborni qaratadi. U olti tildagi: arabcha, forscha, hindcha, sartcha (o'zbekcha) va ruscha so'zlarni o'z ichiga olgan "Lug'ati sittati alsina" (olti tilli lug'at) nomli lug'at kitobini yaratdi⁴.

NATIJALAR

Mazkur maqolada yosh avlodni buyuk bobokalonimiz Is'hoqxon to'ra Ibratning hayoti, ijtimoiy-siyosiy, ma'rifatparvarlik, adabiy-badiiy hamda ilmiy va diniy qadriyatlar sohalarda qoldirgan boy merosi bilan tanishtirish, ularda olg'a surilgan ilg'or g'oyalarni yoshlar ongiga singdirish asosiy maqsad qilib olingan. Is'hoqxon Ibrat nomi haqli ravishda XX asr boshlarida maydonga kelgan jadidchilik harakati namoyondalari ichida alohida o'rin egallaydi. Ibrat amalga oshirgan serqirra faoliyat va uning natijalari u hayotlik chog'laridayoq yuzlab zamondoshlari va ilm-ijod ahli tomonidan o'z vaqtida e'tirof etilgan. Shunday e'tiroflardan birida aytilishicha, ham diniy, ham dunyoviy ilmlarda kuchli ma'rifat egasi hisoblangan Ibrat o'z davrining yirik mudarrislaridan biri mavqeini egallashi bilan birga, arxitektor, texnik, mexanik, fizik, ximik, shuningdek, telefonist, telegrafist ham edi. Ba'zi sohalarda hatto ixtirolar qilgani ham aytib o'tiladi. Uning jadidchilik harakatining buyuk siymolari bo'lgan Ismoilbek Gaspirali, Mahmudxo'ja Behbudiy, Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Avloniy, Abdulla Qodiriy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Hamza singari ma'rifatparvarlar bilan yaqindan aloqada bo'lgani, ular boshlagan ishlarni jur'at-jasorat va sabr-toqat bilan davom ettirgani o'sha davr matbuotida e'lon qilingan maqolalarda ko'p marta yoritilgan. Ibrat Qo'qondagi "Tunqator" madrasasini tugatgach, o'z faoliyatini ilg'or maorifchi sifatida ma'rifat tarqatish bilan boshlaydi: o'z qishlog'ida maktab ochadi, adabiy-ilmiy hayotda faol ishtirok etadi. Sharq mamlakatlariga safar qilib, so'ng Yevropaning markaziy shaharlarida bo'ladi. Sayohatlari davomida arab, fors, hind-urdu va ingliz tillarini mukammal o'rganadi. Umuman, Is'hoqxon Ibratning til o'rganishga bo'lgan munosabatini maxsus o'rganish lozim. Ibratshunos olim U.Dolimovning yozishicha, u yuqorida sanab o'tilgan tillardan tashqari yana qadimiy finikiya, yahudiy, suriya, yunon va arman tillarini ham o'rgangan.

MUHOKAMA

² Қаранг: Долимов У. Исҳоқхон Ибрат. –Тошкент: Шарқ, 1994.

³ Қаранг: Воҳидова К.А. Исҳоқхон Жунайдуллоҳхужа ўғли Ибрат ва унинг тарихий-илмий мероси. –Наманган, 2018.

⁴ Исҳоқхон тўра Ибрат. Танланган асарлар. –Тошкент: Маънавият, 2020. –Б. 9-10

Ibrat o'zining dunyo bo'ylab qilgan safarlari chog'ida turli xalqlar mamlakatlarning tillari va madaniyatini o'rganadi, ilmiy asarlari uchun materiallar yig'adi, binobarin uning safarlari oddiy sayohatlar sirasiga kirmaydi. Masalan, o'sha davr uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan 6 tilli lug'at – "Lug'ati sittati alsina"⁵ va boshqa asarlari mazkur safarlar davomida yig'ilgan boy materiallar asosida katta ehtiyoj samarasi o'laroq yaratilgan.

Ma'lumki, Chor hukumati o'lka xalqlarining madaniy siyosiy rivojlanishidan, milliy uyg'onishidan, ayniqsa, erli aholining mutaraqiy millatlar bilan muloqotda bo'lishidan qo'rqib, taraqqiy kaliti hisoblangan rus tilini o'rganishga qattiq qarshilik qilgan. shuning uchun ham Is'hoqxon Ibratning mazkur asari bir necha yil chorizm senzurasidan o'ta olmaydi. bu ishda asosiy rolni chor Rossiyasining tukistondagi mabuot noziri N.Ostroumov o'ynagan. Shunday bo'lsa-da "Lug'ati sittati alsina" nomli lug'at bir necha yildan so'ng 1901 yilda Toshkentdagi V.I.Ilin bomaxonasida nashrdan chiqadi⁶.

Lug'atning muhim ahamiyati shundaki, erlik aholi uchun tushunarli bo'lgan arab yozuvida (eski o'zbek yozuvida) yaratilgan. Bu haqda asarning qo'lyozma nusxasi bilan tanishgan gazeta tahririyati xodimlaridan biri quyidagilarni yozgan edi: "... aksar iborat va lug'atlari tas'hih va tag'yir bo'lindi. Hususan, Rusiya lug'atlarini musulmoniya huruflari ilan yozmoq xo'b qiyin va dushvor uchun ul ruscha yozilg'on iboralarni ko'proq tag'yir berildi va mazkur "Sittati alsina" degan janob qozining ixtiro qilgan kitoblari bizning Turkiston viloyatimizdagi sartiylardan shuncha til bilib, bul tariqa kitob va lug'at tasnif qilgan odam yo'q edi"⁷.

Ibratning yozuvlar tarixiga bag'ishlangan "Jome' ul-xutut" asari tilshunoslikning murakkab sohalaridan biriga bag'ishlangan bo'lib, unda eng qadimiy piktografik yozuv namunasidan tortib to so'nggi davrning eng mukammal yozuvlarigacha bosib o'tilgan taraqqiyot tarixini yoritishga harakat qilgan.

"Asarda piktografik yozuvlardan keyin vujudga kelgan eng qadimiy tovush-harf yozuvlari: finikiya, yaxudiy, suriya, arab, yunon, fors, slavyan, sanskrit, hind, lotin, arman, gruzin, uyg'ur va boshqa qirqdan ortiq yozuvlar, ularning kelib chiqishi, taraqqiyoti haqida ma'lumot beriladi"⁸. Ushbu asardan ma'lumki, Is'hoqxon Ibrat tilshunoslik sohasida ham chuqur bilimga ega ekanligi ko'rinib turibdi.

Is'hoqxon Ibrat o'z davrida mazkur asari orqali Turkiston Chor Rossiyasiga qaram bo'lganligi sabab ham o'z zamondoshlarini, ayniqsa, yosh avlodni rus tilini o'rganishga chaqiradi, chunki bu tilni bilmasa ruslar bilan savdo-sotiq ishlarini olib borishlari qiyin kechishini ta'kidlab o'tadi. Shu bilan birga Is'hoqxon Ibrat ushbu asarida rus tili bilan birga Yevropa tillarini (ingliz, nemis, fransuz) bilishlari zarurligi, bu esa yosh avlodni ilm-fanga bo'lgan qiziqishida va yuksak madaniyatga erishishida muhim omil bo'lib xizmat qilishini ko'rsatib beradi.

"Tarixi madaniyat", "Tarixi Farg'ona", "Mezon uz-zamon" kabi asarlari ma'rifatparvar olimning tarixiy mavzulardagi ilmiy asarlari bo'lib, ularda muallif rostgo'y muarrix, bilimdon geograf sifatida ko'z o'ngimizda gavdalanadi. Ayniqsa, "Tarixi Farg'ona"⁹ asarida Ibrat go'yo Bobur an'analarini o'ziga xos tarzda davom ettiradi, bo'lib o'tgan voqealarni ro'y-rost tasvirlash yo'lidan boradi.

Is'hoqxon Ibratning "Tarixi Farg'ona" asari katta tarixiy-madaniy ahamiyat kasb etadi. Is'hoqxon to'raning bu asarni yozishdan asosiy maqsadi Farg'ona o'lkasining borini rostgo'ylik bilan ko'rsatishdan iborat bo'lgan. Jumladan, vodiyning havosi, serxosil erlari, kasb-hunarlarini to'g'risida ma'lumot beradi.

Ibratning she'riy va publitsistik asarlari hali chuqur tadqiq etilmagan. Shoir Ibrat o'z she'riy asarlari, xususan g'azallarida mumtoz she'riyat an'analarini davom ettirdi va unga yangi rang

⁵ Қаранг: Исҳоқхон Ибрат. Луғати ситтати алсина. –Тошкент: Ильин типографияси. 1901.

⁶ Қаранг: Исҳоқхон тўра Ибрат. Танланган асарлар. –Тошкент: Маънавият. 2020. –Б. 11-12

⁷ Туркистон вилояти газетаси. 1901 йил. № 30-сон

⁸ Исҳоқхон тўра Ибрат. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият. 2020. –Б. 14

⁹ Исҳоқхон Ибрат. Тарихи Фарғона. ЎзФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв.№ 11080. –Б. 77

va ohanglar ham olib kirdi. Masalan, Ibrat she'rlarida ijtimoiy motivlar kuchli, ayrim misralarida zamon muammolari bosh o'ringa chiqadi. Shuningdek, o'zbek publitsistikasining vujudga kelishi va rivojlanishida Ibratning xizmatlari nihoyatda kattadir. Uning o'z mablag'i hisobidan Orenburgdan 1907 yilda litografik mashinaning sotib olib keltirishi va ishga tushirishi vohiydagina emas, umuman Turkiston hayotida juda katta voqea bo'lgan edi. O'zbek matbaachiligi Ibratdan boshlangan desak, aslo mubolag'a bo'lmaydi.

Ibratning zamondoshlari va hamkasb do'stlariga yuborgan maktublari, jahon madaniyati va adabiyoti namunalari hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni o'rganishga bo'lgan munosabati maxsus ilmiy tadqiqotlar olib borishga loyiqdir.

XULOSA

Xulosa qilib aytilsa, Is'hoqxon Ibratning serqirra faoliyatini tizimli o'rganish hozirgi barkamol avlodni tarbiyalash va ular ma'naviyatini yuksaltirishga samarali xizmat kiladi xamda hozirgi buyuk o'zgarishlar va ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar davrida katta ma'naviy-ma'rifiy ahamiyat kasb etadi. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib quyidagi tavsiyalarni berishni lozim topdik:

- barkamol avlodni tabiyalab voyaga etkazishni umrining asosiy mazmuni deb bilgan va shu bunyodkor g'oya uchun jonini fido qilgan buyuk ajdodimiz jadidchi olim Is'hoqxon to'ra Junaydullox'o'ja o'g'li Ibratning ijtimoiy-falsafiy, ma'rifatparvarlik va pedagogik faoliyatini, ma'naviy-axloqiy, ilmiy va diniy merosini to'la o'rganish va tahlil etish;

- fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish va yoshlarning ma'naviy-axloqiy xavfsizligini ta'minlash konsepsiyalarini Ibratning ilmiy va diniy hamda ilmiy ommabop asarlari asosida ishlab chiqish va tadqiq etish;

- madaniyat, ma'naviyat, ilmiy va diniy qadriyatlar hamda ijtimoiy ideallar, urf-odatlar, an'analar, e'tiqod, mentalitet, axloq normalari mezonini bo'lgan Ibratning ilmiy va diniy hamda ilmiy-ommabop asarlari va hozirgi yosh avlodning ichki ruhiy olami mushtarakliklarini aniqlash;

- zamonaviy yoshlar axloqiy tarbiyasida Ibratning ilmiy va ilmiy-ommabop asarlari o'rnini belgilash, shu asosda yoshlarning oqilona turmush tarzini shakllantirish va takomillashtirish;

- soha mutaxassislari bo'lgan pedagog va tarbiyachilarning barkamol shaxs tarbiyasini Ibratning ilmiy va diniy hamda ilmiy ommabop asarlari asosida shakllantirishdagi innovatsion usullaridan foydalanish masalalariga oid bo'lgan umumta'lim va maxsus ta'limning birligini ta'minlovchi va ularni amaliyotga joriy etuvchi maxsus ilmiy metodik tavsiyalarni ishlab chiqish;

- fuqarolik jamiyati va ma'naviy-axloqiy xavfsizlikni ta'minlash konsepsiyalarini o'rganish orqali Ibratning ilmiy va diniy hamda ilmiy-ommabop asarlari asosida ijtimoiy fanlarga, jumladan, dinshunoslik, ma'naviyatshunoslik, falsafa yo'nalishlariga, fan va ta'lim istiqboli uchun tegishli tavsiya va takliflarni ishlab chiqish shular jumlasidandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Namagan viloyati To'raqo'rg'on tumanida atoqli ma'rifatparvar Is'hoqxon Ibrat nomidagi yodgorlik majmuasini tashkil qilish to'g'risida"gi 2017 yil 13 apreldagi qarori.

2. Dolimov U. Is'hoqxon Ibrat. –Toshkent: Sharq. 1994.

3. Vohidova K.A. Is'hoqxon Junaydullox'uja o'g'li Ibrat va uning tarixiy-ilmiy merosi. – Namangan. 2018.

4. Is'hoqxon Ibrat. Lug'ati sittati alsina. –Toshkent: Ilmin tipografiyasi. 1901.

5. Turkiston viloyati gazetasi. 1901 yil. № 30-son

6. Is'hoqxon Ibrat. Tarixi Farg'ona. O'zFA ShI qo'lyozmalar fondi, inv. № 11080. –B. 7